

Кольцов В.М.

Різновиди, вияви й етапи розвитку протестності та нонконформізму (на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині 40-х – 80-х рр. ХХ ст.)

Розглянуто, порівняно й узагальнено різновиди, вияви та етапи розвитку груп і дій протестності та нонконформізму на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині й Чехословаччині в середині 40-х – 80-х рр. ХХ ст. Аргументовано, що суспільно-політична протестність в аналізованих країнах була інкорпорована у формах опору, дисидентства та опозиції. Виявлено, що політична опозиція комуністичним режимам «реального соціалізму» (і к суспільно-політичний протест, і як політичний інститут) почала формуватися лише в середині – наприкінці 80-х рр. ХХ ст. На цій підставі аргументовано, що логічна структура становлення тріади «опір – дисидентство – опозиція» обов'язково має визначатись на підставі соціальної й політичної значимості розвитку як вияву протестності та нонконформізму.

Ключові слова: політична опозиція, протестність, нонконформізм, дисидентство, опір, режим «реального соціалізму».

Рассмотрены, сравнены и обобщены разновидности, проявления и этапы развития групп и действий протестности и нонконформизма на примере режимов «реального социализма» в Польше, Венгрии и Чехословакии в середине 40-х – 80-х гг. ХХ в. Аргументировано, что общественно-политическая протестность в рассматриваемых странах была инкорпорирана в формах сопротивления, дисидентства и оппозиции. Выявлено, что политическая оппозиция коммунистическим режимам «реального социализма» (и как обществен-

но-политический протест, и как политический институт) начала формироваться только в середине – в конце 80-х гг. ХХ в. На этом основании аргументировано, что логическая структура становления триады «сопротивление – дисидентство – оппозиция» обязательно должна определяться на основании социальной и политической значимости развития как проявления протестности и нонконформизма.

Ключевые слова: политическая оппозиция, протестность, нонконформизм, дисидентство, сопротивление, режим «реального социализма».

It is considered, comparatively and generalized types, evidences and stages of development of groups and actions of protest and non-conformism on the example of the modes of the "real socialism" in Poland, Hungary and Czechoslovakia in the mid 40's – 80's of the XX century. It has been argued that social and political protest in the analyzed countries was incorporated in the forms of resistance, dissidence and opposition. It was discovered that the political opposition to the communist regimes of "real socialism" (and as a socio-political protest, and as a political institution) began to form only in the middle – in the late 80's of the XX century. On this basis, it is argued that the logical structure of the formation of the "resistance – dissidence – opposition" triad must necessarily be determined on the basis of the social and political significance of development as a manifestation of protest and non-conformism.

Key words: political opposition, protest, non-conformism, dissident, resistance, regime of "real socialism".

УДК 32.019+321.02+321.64+323.22+323.25+323.26+323.28

Кольцов В.М.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри
політичних наук і права
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені
К.Д. Ушинського

Країни сучасної Вишеградської групи, зокрема Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія, є консолідованими або напівконсолідованими демократіями, а тому їм властиві інституціоналізовані форми політичної опозиції, зокрема парламентської. Однак ще у відносно недалекому минулому (зокрема, у середині 40-х – 80-х рр. ХХ ст.) наведені країни (щоправда, у конституціоналізованій формі Польщі, Угорщини та Чехословаччини) були так званими авторитарними (різного часу тоталітарними, посттоталітарними й авторитарними) режимами «реального соціалізму», тому для них досить специфічною або навіть невластивою була політична опозиція в сучасному розумінні цього поняття. Річ у тому, що тогочасні режими «реального соціалізму» за своєю партійною структурою та системою були або однопартійними, або з партіями-гегемонами, а тому, незважаючи на формальну регламентацію політичної опозиції, на практиці її не було інкорпоровано у формі полі-

тичного інституту. Натомість політична опозиція (або її історичний прототип) поетапно розвивалась у форматі різних виявів і типів суспільно-політичної протестності й нонконформізму, які, вочевидь, відіграли критично важливу роль не лише в детермінуванні чинної сутності політичної опозиції в країнах Вишеградської групи, а й у процесі демократизації країн аналізованого регіону. Відповідно, досить актуальним у світлі дослідження поступу інституціоналізованої політичної опозиції в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині (колись Чехословаччині) є з'ясування суті, різновидів, виявів та етапів розвитку протестності й нонконформізму на прикладі режимів «реального соціалізму» в середині 40-х – 80-х рр. ХХ ст., тобто в період, коли аналізовані країни були авторитарними.

Заявлена проблематика знайшла відображення в наукових доробках таких учених, як М. Брі [1], К. Вілліамс [16], А. Даніель [2], Т. Джудт [5], Г. Екіерт [3], Я. Пауер [7], Д. Поллак, Я. Вієлгогс,

К. Джонсон [8; 15], Г. Скіллінг [10], С. Соннтаг [11], К. Спехняк, Т. Чіпек [12], М. Сцабо [13], О. Тума [14], Г. Ходос [4] та інші. У їхніх працях аргументовано, що політична опозиція, з одного боку, є «антиподом» влади в межах будь-якого типу політичного режиму, а з іншого – пояснювальною змінною «демаркації» різних форм суспільно-політичної протестності та нонконформізму. Це виявляється насамперед у тому факті, що політична опозиція «розміщується» на межі таких понять, як «опір», «дисидентство» та «фракційність», хоча останні (як форми суспільно-політичної протестності й нонконформізму), маючи змогу бути передумовами та прототипами політичної опозиції, не є її «чистими» типами. Відповідно, у роботах згаданих та інших учених обґрунтовано, що протестність і нонконформізм є більш всеосяжними аналітичними категоріями, ніж політична опозиція, а тому не можуть обмежуватись винятково сферою політики. Більше того, протестність і нонконформізм можуть відбуватись як на рівні протистояння окремих частин влади (її фракцій), так і на рівні протистояння влади та її альтернатив (прототипів політичної опозиції). Однак навіть попри це в політичній науці досі не вироблено цілісне бачення суті, різновидів, виявів та етапів розвитку протестності й нонконформізму в режимах «реального соціалізму».

Відповідно, метою дослідження є емпіричне порівняння та узагальнення походження, становлення й функціонування різних типів протестних і нонконформістських груп і дій на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині в середині 40-х – 80-х рр. ХХ ст., тобто коли аналізовані країни були авторитарними.

У цьому контексті на підставі апелювання до доробків М. Брі [1] та Г. Екієрта [3] варто зазначити, що розвиток різних форм і сценаріїв протестності й нонконформізму в окремих країнах аналізованого регіону відбувався через постійну перцепцію впливу відмінних інституційних і контекстуальних стратегій та політичних курсів комуністичних режимів, які були апробовані в них у різний час. Відповідно, актуальним є вироблення порівняльної періодизації й типологізації різних форм і виявів протестності в Польщі, Угорщині та Чехословаччині, які можуть уніфіковано стосуватись усіх досліджуваних країн та історії опору, дисидентства й опозиції.

Відомо, що одну зі спроб часової періодизації протестності й нонконформізму в регіоні запропонував Т. Джудт, який виділив три періоди в розвитку дисидентства в режимах «реального соціалізму», які сьогодні є країнами Вишеградської групи: 1) ревізійністська фаза (1956–1968 рр.); 2) фаза розчарування (1968–1975 рр.); 3) «навздогінна» фаза (1975–1989 рр.) [5]. Паралельно одну з типологій протестності (проте не лише

дисидентства) запропонував Г. Скіллінг, який виокремив такі її типи: а) інтегральна – генерувала явну чи приховану нелояльність та опір до тогочасного комуністичного режиму; б) фракційна – зумовлювалась персональним конфліктом і суперництвом у вищих органах партії та уряді з підтримкою або ж без підтримки широких соціальних і політичних угруповань; в) фундаментальна – інкорпоровалась у формі дисидентства, яке асоціювалось із фракційною протестністю, однак базувалась на розбіжностях із більш широким питанням партійної політики; г) специфічна/конкретна – здійснювалась у формі критики розбіжностей деяких конкретно-специфічних питань, однак не ставила під сумнів базову політику та існуючі владні структури всередині партії й уряду [10, с. 297–298]. Сумарно це аргументує, що протестність у регіоні загалом не була уніфікованою відповідно до єдиної контраверсії домінуючій у режимах «реального соціалізму» політичній програмі. Тому використані в дослідженні періодизації та класифікації мають якщо й логічний, проте все ж переважно абстрактний характер. Це розуміємо на підставі апелювання до підходу Д. Поллака та Я. Вієлгогса, які термінологічно-типологізаційно виділяють три фази розвитку сценаріїв протестності й нонконформізму – опір, дисидентство та політичну опозицію [8].

Опір, насамперед сталінізму/тоталітаризму та постсталінізму/посттоталітаризму, виявився історично першою (зокрема, у 1945–1968 рр.) фазою розвитку нонконформізму комуністичним політичним режимам у Польщі, Угорщині та Чехословаччині. Однак він згенерувався та виявився специфічно й інакше, ніж на сусідніх територіях, які були кооптовані в «орбіту» СРСР переважно «брутально» [9]. Це було зумовлено тим, що імплементація домінування/гегемонії комуністичних партій у країнах регіону відбувалася за такою схемою: спершу превалювання урядів «народного фронту», які були першим прямим передвісником становлення режимів «реального соціалізму»; згодом домінування/гегемонія комуністичного прорадянського елементу в режимах «реального соціалізму». При цьому в ході перехідного етапу в різних країнах регіону домінували або відразу комуністичні чи соціал-демократичні партії (побудовані на засадах марксизму), або аграрні політсили. Вони дотримувались двох паралельних сценаріїв – залучення підтримкою різних груп населення, які виступали з критикою капіталізму, та активних кампаній (у тому числі й силами армії) переслідування цілей однопартійного домінування/гегемонії, зокрема, через кооптацію та придушення реальних і потенційних політичних опонентів. Водночас відносно широку підтримку (зокрема, через повоєнну кризу) отримав проект «соціалістичної справедливості», який навіть почали розглядати як «альтернативу» системі капіталізму та прагненням

відновлення популярності деяких шовіністських націоналістичних рухів.

Однак навіть попри покращення умов і якості життя дрібних фермерів, а також працівників галузей промисловості й сільського господарства, відкритим і популярним у цей час був опір широких верств населення, які виступали проти гегемоністських претензій комуністичної ідеології, ліквідації демократичних інститутів, обмеження громадянських прав людини й радянського панування, яке сприймалось як іноземна інтервенція. Причому палітра форм опору охоплювала конспіративну та відкриту діяльність: від листівок із заявами супротивників режиму, спонтанних страйків і демонстрацій протесту до диверсій та вбивств партійних функціонерів. Серед найбільш вагомих суб'єктів опору були традиційні (історичні, засновані до Другої світової війни) або нові (засновані відразу після війни), проте нелегальні некомуністичні партії, а також різні спроби організованого військового/збройного опору, селянські бунти й повстання (як у Польщі та Чехословаччині).

Однак навіть попри те, що опір був організований широким спектром соціальних груп і сформульований у численних заходах, які мобілізували велику кількість учасників, він, як правило, лімітувався спонтанністю й ізольованістю. Як наслідок, до кінця 40-х рр. XX ст. опір здебільшого було придушено, хоча окремі його групи були ліквідовані лише на початку 50-х рр. XX ст. Політичним виявом цього став вимушений союз між соціал-демократичними та комуністичними партіями в 1948 р., що був ефективним актом «недружнього поглинання» перших другими. Решта партій або влились у так званий «демократичний блок» (Польща, Чехословаччина), або були цілком заборонені (Угорщина). Також у цей період були скорочені можливості дій церкви, зокрема, у сферах освіти й культури та навіть проведення церковних служб. Піком же став масовий терор, спрямований на знищення реальних чи гіпотетичних «зрадників» та «антипатиків» комуністичної ідеології й системи [4; 12], який у сумі з еміграцією численних членів буржуазії та середнього класу призвів до тривалої руйнації соціальної бази для ефективного антикомуністичного нонконформізму.

Кульмінаційним моментом, на нашу думку, був той факт, що ні в Польщі, ні в Угорщині, ні в Чехословаччині радикальна або навіть мілітаризована протестність (не кажучи вже про такий її вияв, як опозиція) не спромоглась бути консолідованою в монолітному антикомуністичному русі опору національного характеру. Унаслідок цього досвід політичного опору комуністичним режимам наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. зіграв якщо не маргінальну, то принаймні не дуже системотворчу й важливу роль у становленні нової риторичної або сценарію протестності в 50–70-х рр. XX ст.

Натомість походження останнього відбувалось переважно на підставі впливу соціальних кіл і контекстів нового політичного характеру, які були продуктом саме режимів «реального соціалізму». Окрім того, переформатування атрибутів політичного нонконформізму відбулось на підставі закінчення епохи тоталітаризму в регіоні (після смерті Й. Сталіна, початку критики «культу особи» та масового терору періоду М. Хрущова) і початку нової фази розвитку комуністичних режимів. Річ у тому, що саме в цей період у всіх країнах регіону почалась глибока, системна як політична, так і соціально-економічна криза.

Поєднання соціального гніву й політичного невдоволення було акумульоване в серії масових акцій протесту. Однак невдовзі акції протесту переросли у відкриті протистояння режиму «реального соціалізму», а тому були придушені внаслідок втручання армії та поліції. Ця хвиля руху опору взяла початок від масових робітничих акцій, які мали місце в червні 1953 р. в Чехословаччині. Однак уже в 1956 р. повстання працівників відбулось у Познані та спричинило демонстрації в інших містах Польщі [11], а також протести в Чехословаччині [14]. Піком руху опору цього етапу антикомуністичного нонконформізму було угорське повстання 1956 р. І хоча всі вияви протестності в регіоні зазнали невдачі, зокрема у своїй магістральній меті завершення комуністичної гегемонії, масові акції протесту продемонстрували, що вони є загрозою існування політичного режиму, адже на підставі трактування зазвичай робітничого класу як оплоту комунізму та контраверсійно виступів із боку працівників різних сфер промисловості позбавили його авторитету й ідеологічної легітиматії [13].

Саме на цій підставі, а також як результат реакції в середині 50-х рр. XX ст. комуністичних режимів на системну кризу та здійснення значного стратегічного зсуву в спробі захисту влади відбулось остаточне переформатування тоталітаризму в посттоталітаризм. Це проявилось насамперед у тому, що політика масового терору й репресій, яка була центральним інструментом впливу партії до початку 50-х рр. XX ст., була замінена політикою «латентної загрози репресій» та «структурних» і «зразкових» репресій. Як зазначає із цього приводу М. Брай [1, с. 53], «терористи завершили тероризм, бо він в основному загрожував самим терористам», через що «легітимність і лояльність змістилася до збереження влади». Водночас апарат держави, який відповідав за збереження режиму «реального соціалізму», у деяких аналізованих країнах було кількісно збільшено. З іншого боку, споживчі потреби населення отримали набагато більшу увагу в економічній політиці країн регіону, оскільки вже наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. простежувались суттєві зміни

в якості життя й економічного благополуччя громадян Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Наслідком стала стабілізація комуністичного режиму та зменшення суспільно-політичної напруженості у вертикалі «влада – народ». А тому період 1956–1968 рр. означено як такий, що не характеризувався «розгулом протестності».

Однак на політичному рівні відносини виявились більш дивергентними, через що в контексті соціально-економічних і політичних змін, як зауважує Е. Неуберт, в одних випадках більше доводилось говорити про десталінізацію, а в інших – про бюрократизацію [6, с. 103]. Так, у Чехословаччині після XXII з'їзду КПРС у 1962 р. почався період внутрішньої лібералізації – своєрідної «нової» фази десталінізації. Натомість криза й хрущовська «відлига» мали значно інші політичні наслідки в Угорщині та Польщі, де дебати з приводу необхідності проведення реформ, а також запеклі конфлікти стосовно змісту силової політики в комуністичній партії почались незабаром після смерті Й. Сталіна. У результаті цього керівництво партій було змінено на реформістське, окреслено лібералізацію та спроби мінімізації радянського впливу на внутрішню політику. Усе разом це спричинило формування більш-менш «лімітовано» вільного простору для обговорень політичного режиму в країнах регіону.

Як наслідок, специфічною ознакою нової хвилі нонконформістських сценаріїв був момент, який полягав у виникненні й реалізації протестних рухів і настроїв із середовища як інтелектуалів, так і самої комуністичної партії. Водночас їх критика була спрямована не проти комуністичної системи як такої, а проти виявів ідеологічної догматизації в практиці комуністичної ідеології. Крім того, критика була насамперед теоретично орієнтованою, зокрема на переоцінку/«ревізію» різних течій марксизму (З. Млінар та О. Шик у Чехословаччині, Г. Лукач та рання «Будапештська школа» в Угорщині, Л. Колаковський, В. Брус і К. Модзелевські в Польщі). Протести польських студентів у березні 1968 р. також були позначені переважно «духом ревізійності», оскільки спрямовувались найперше проти відчуження партійного апарату від суспільства та його бюрократичної жорсткості. Нонконформісти почали виступати насамперед проти політичного й адміністративного втручання комуністичної партії у сферу культури й мистецтва та за лібералізацію засобів масової інформації. Це вилилося в обговорення за участю груп протестності економічних і політичних реформ режимів «реального соціалізму», які знайшли відображення у формулі про «соціалізм із людським обличчям» [16, с. 156–164]. Водночас необхідно розуміти, що «ревізійність», інкорпорований у діяльності та ідеях протестних кіл, не був громадським рухом у сенсі чіткої групи акторів із незалежною

структурою комунікації й організації. Це швидше була дифузною ідейною течією, сформована з еквівалентних частин соціуму на підставі врахування результатів офіційних і неофіційних форумів, а тому вона мала досить різний структурно-організаційний та ідеологічний характер. Однак їх об'єднувало те, що і в Польщі, і в Угорщині (у першій половині 60-х рр. XX ст.), і в Чехословаччині (у другій половині 60-х рр. XX ст.) ревізійністи отримали успіхи в організації широких публічних дебатів із приводу демократизації соціалізму. На цій же підставі ревізійнізм отримав своїх прихильників у середовищі партійного апарату. Однак і саме поступове згортання ревізійності як загрози комуністичному режиму, відповідно, надовго підірвало віру не тільки широких верств населення, а й культурної інтелігенції та адміністративної еліти в легітимність правління комуністичного режиму.

Сумарно це дає змогу аргументувати, що саме ревізійнізм був найпомітнішою тенденцією протестності, нонконформізму та критики комуністичного режиму в ранній (або першій) фазі посттоталітарного періоду «реального соціалізму». Проте ревізійнізм не позиціонувався як уніфікований та аналогічний у всіх аналізованих країнах. Як наслідок, після закінчення етапу опору комуністичному режиму всі інші типи й вияви протестних рухів у регіоні ініціювались здебільшого працівниками й студентами та здійснювались переважно у формі локально обмежених акцій. Саме із цього приводу А. Даніель у причинності формування чергового етапу протестних і нонконформістських сценаріїв (насамперед дисидентства) надає перевагу не ревізійності, а так званому «вільнодумству» [2, с. 41]. Річ у тому, що саме ідеї реформування соціалістичної моделі розвитку відіграли субординаційну роль у середовищі критичної інтелігенції, яка надала перевагу національній специфіці. У Польщі та в Угорщині, наприклад, сформувались націонал-консервативні течії протесту, які виступали проти універсалістського трактування марксизму, а тому вплинули на розвиток сценаріїв протестності й нонконформізму, а також на їх перетворення на опозицію [11; 13].

Це особливо відчутно проявилось у зумовленості та подіях «Празької весни», коли стало очевидно, що придушення й припинення спроб реформувати систему «в межах соціалізму» надовго змінили умови протестності та перспективи формування справжньої опозиції в Польщі, Угорщині й Чехословаччині. Доповнилось це тим, що після повалення Л. Брежнєвим режиму М. Хрущова економічні експерименти й реформи були повністю перервані та прийнято рішення про рецентралізацію всього сектора радянської влади. Паралельно із цим було лімітовано вільний простір для формування автономних професійних, інтелектуальних і культурних заходів, які були

спрямовані проти диктату комуністичного режиму [7, с. 52; 14]. Як наслідок, кінець 60-х – початок 70-х рр. XX ст. знаменували початок нового етапу розвитку режимів «реального соціалізму», який згодом отримав назву «період застою» та був орієнтований на збереження статусу-кво й лояльності населення та адміністративних класів [1, с. 55], зокрема, у результаті пропонування їм різних соціально-економічних обіцянок (так званий «споживчий пакт», або «новий суспільний договір»).

Водночас так звана оновлена стабілізація комуністичної системи розчарувала критично налаштовану інтелігенцію щонайменше в двох відношеннях: по-перше, вона не була готова сприймати варіанти здійснення реформ (лібералізації й модернізації) «зверху»; по-друге, стабілізаційні методи відтягували гіпотетичні варіації протестних рухів в аналізованих країнах. І це не дивно, оскільки, за винятком протесту польських працівників у 1970 р. та підтримки ідей реформ у ході «Празької весни» 1968 р. від сегменту кваліфікованих працівників у Чехословаччині [3, с. 151; 5, с. 256], після 1956 р. майже не було помічено значної мобілізації протестного/нонконформістського руху за межами інтелектуального середовища та представників молодіжної субкультури. Більше того, фактично «повна ізоляція» інтелігенції від працездатного населення [5, с. 256] не тільки не мала традиційних соціальних підстав і підґрунтя, а й була зумовлена тим, що ранні міркування щодо реформування системи були за формою та змістом такими, що ігнорували проблеми повсякденного життя.

Це проявлялось у тому, що теоретично й практично реформістські течії ревізіонізму були спрямовані на демократизацію режимів «реального соціалізму». Однак прикметно також те, що міра, до якої ці завдання сприймалися як ілюзорні, корелювала з мірою, до якої протестні сили, зокрема й з огляду на необхідність захисту індивідуальних прав людини та громадянина в межах існуючої системи, шукали підтримки в населення. У мінімальному вияві наміром протестних сил, насамперед дисидентів, було поставити політичну владу перед тиском вимог дотримання існуючих законів і подальшого розширення громадянських прав. Водночас дисидентство артикулювало себе переважно на підставі порушення неформальних правил здійснення державної влади в режимах «реального соціалізму», що знайшло відображення в застосуванні формально дійсних конституційних приписів, зокрема й права на свободу вираження своїх поглядів. Натомість максима цілей протестних груп полягала у встановленні поведінки, яка була б аналогічною (на підставі принципів відповідальності) для всіх членів суспільства.

Відповідно, у цей час відчутними виявились деякі структурно-організаційні зміни протестності

в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. Так, те, що раніше трактувалось як «реформістський рух», стало іменуватись «рухом за громадянські права»; те, що регламентувалось як «демократизація соціалізму», почало трактуватись як «захист людських прав»; протестний рух почав проявляти насаперед у формі не опору, а дисидентства. Це було особливо актуально з огляду на те, що акцентування уваги дисидентів на політичних, громадянських та особистісних правах мало в основі формально-правові передумови й далекоглядні стратегічні переваги.

І навіть попри те, що в цей час не було усунуто ідеологічні відмінності між різними течіями й версіями політичного нонконформізму комуністичному режиму, відбулося забезпечення загального (базового) антикомуністичного консенсусу, через що ідеологічні варіації та відмінності, наприклад, між соціал-демократами, ліберал-демократами чи націонал-консерваторами тощо перейшли на другий план. Водночас діалог із приводу прав людини мав світоглядне значення з таких причин: широкі верстви населення були ознайомлені із суттю змін, які мали місце в різних країнах світу, а не апелювали до них із теоретичних підстав; він був теоретично сумісним із суттю й значенням «соціалістичної законності», а тому змушував партійний апарат постійно бути в дискурсі оборони [5, с. 259]. Більше того, звернення до концепції прав людини в ракурсі розвитку протестності в недемократичному суспільстві репрезентувало цілий масив інструментів і сфер протистояння. При цьому водночас відбувалася часткова інтеграція універсалістських та політичних орієнтацій дисидентів регіону. Як наслідок, творилася певна «єдність» раніше повністю гетерогенних протестних рухів.

Змінилась також форма політичної протестності й нонконформізму. Раніше (у період реформістських ідей ревізіоністського характеру) домінуючим форматом боротьби були відмінні конспіративні (таємні) заходи або напівофіційні форуми (переважно творчого характеру). Однак із кінця 60-х рр., а особливо із середини 70-х рр. XX ст. такі заходи почали зникати з плацдарму активності нонконформістських груп. Це було зумовлено відкритим колективним листом протесту, що як метод ведення нонконформістської діяльності був ініційований 1965 р. активістами Радянського руху за права людини. Саме він знаменував перехід до значно ширшого репертуару форм громадянського протесту, зокрема дисидентства 70-х рр. XX ст., оскільки в ньому почали використовуватись такі інструменти тиску, як звернення, заяви й меморандуми. За наслідками «відлиги лібералізації» наступним засобом діяльності дисидентства стало виникнення альтернативних засобів масової інформації, насамперед західних радіостанцій і незалежних періодичних видань.

Як наслідок, сформовано практику «позаофіційного життя», інкорпорованого в межах так званого самвидаву, що виконував досить вагомую функцію в збереженні ідейної єдності представників дисидентського руху в періоди масових репресій проти інтелігенції [2, с. 41–45]. Така практика «паралельного суспільства» не лише стала магістральною у формуванні автономних просторів і форумів для вільного культурного та суспільно-політичного артикулювання різних поглядів у форматі незаконної видавничої діяльності, а й інфраструктурною мережею встановлення організаційних та ідеологічних зв'язків між різними протестними групами.

Зрештою, модифікувалась також аудиторія нонконформізму й протестності в Польщі, Угорщині та Чехословаччині. У цілях реформування режимів «реального соціалізму» ревізійними методами за основу брали техніку перетворень «зверху». Саме тому протестні рухи вважалися за своєю аудиторією ексклюзивними (ідеться про партійне керівництво, а також загалом про соціалістичну державу). Проте вже з другої половини 60-х рр. XX ст., зокрема після того, як держава як основний адресат протестної критики застаріла через відмову від ідеї реформування системи, змінилось також трактування забезпечення підтримки політичного нонконформізму. У цьому розрізі на передній план вийшло суспільство як таке, і це було зумовлено тим фактом, що ще задовго до такої переорієнтації в регіоні були проведені теоретичні розроблення з приводу стану й перспектив розвитку громадянського суспільства (участь у яких брали здебільшого майбутні представники дисидентських груп). Саме в той період почали розвиватись перші «контрсуспільні структури» (юридична освіта, юридичне консультування тощо), які почали входити в організаційну будову «самвидавів» і захищати права переслідуваних осіб. При цьому індикатором практичного звернення до цінностей суспільства стали ініціативи забезпечення добробуту, продемонстровані чи не вперше угорськими дисидентами [13]. Однак найбільш яскравим представником цього «стратегічного зсуву» став польський Комітет захисту робітників, за результатами практичної діяльності якого була сформована загальнонаціональна мережа ініціатив громадянського суспільства [11], що відіграла провідну роль у формуванні соціальної бази не лише дисидентства, а й політичної опозиції, зокрема в 1980 р., коли простежено взаємодію інтелігенції та робітників у створенні «Солідарності». Усе це забезпечило групи протестності певним рівнем легітимізації їх суспільно-політичної активності, яку було значно складніше засудити ідеологічно, ніж просто як «критику системи» чи «патріотизм». Особливо на тлі налагодження не просто спорадичних, а інколи й системних (насамперед

із кінця 70-х рр. XX ст.) зв'язків між групами протестності з різних країн регіону [13].

Результатом було те, що дисидентські організації, насамперед у форматі «самвидаву», позиціонувались як своєрідні «центри зв'язку» з приводу надання й отримання інформації про порушення прав людини та громадянина, дії громадських ініціатив та інших політичних подій. Таким чином, громадянські ініціативи формували своєрідні відправні ракурси й каталізатори на шляху будівництва більш «щільних» мереж зв'язку та політичної діяльності в «альтернативному середовищі» («паралельному суспільстві»). Водночас прикметно, що загалом окремі групи протестності завжди діяли автономно, тому підтримували вільні контакти між собою, унаслідок чого суттєво ускладнювали контроль таких осередків із боку спецслужб. Спільним же знаменником діяльності всіх громадських ініціатив дисидентів було намагання поглибити й продовжити спілкування груп між собою, адже загалом цей період протестності характеризувала дуже децентралізована організаційна структура дисидентства.

Водночас порівняльний аналіз етапів розвитку режимів «реального соціалізму» в регіоні, зокрема в середині 40-х – на початку 80-х рр. XX ст., продемонстрував національні відмінності в розвитку руху з приводу захисту прав людини та концепту «паралельних структур суспільства». Річ у тому, що символічна взаємна інтеграція дисидентських груп з ідеологічно й тематично різними орієнтаціями, а також поява організаційних мереж та початок професіоналізації дисидентської діяльності привели до появи в «альтернативному середовищі» чогось на кшталт «внутрішньої для середовища еліти» – кіл осіб, які на підставі довгострокової співпраці, конкретних організаційних, інтелектуальних і харизматичних здібностей, а також через політичні переслідування піднялися до рівня особистостей, а також до символічних фігур. Найбільше виявлена специфіка проявилась саме в Польщі, Угорщині й Чехословаччині, де наприкінці 80-х рр. XX ст. виникли порівняно сприятливі передумови для старту формування політичної опозиції, яка була здатна проводити консолідовані дії. Це зумовлювалось тим фактом, що політична опозиція в аналізованих країнах формувалась на підставі складеного та згенерованого ядра умовно консолідованої політичної контреліти, яка сконструювалась на підставі існуючих організаційних і комунікаційних ресурсів дисидентства.

Унаслідок цього вже до середини 80-х рр. XX ст. в середовищі «паралельного суспільства», у тому числі серед активних груп дисидентів, переважало розуміння потреби в конструюванні «антиполітичної контркультури» режимам «реального соціалізму». Це поглиблювалось тим фактом, що в умовах тогочасної економічної кризи, а також

на початку періоду «перебудови» в Радянському Союзі було розпочато впровадження концепції демократизації та модернізації соціалізму як альтернативи того режиму, який, уже будучи «застарілим», мав місце з другої половини 60-х рр. ХХ ст. Відповідно, почало досить суттєво радикалізуватись дисидентство, що виявилось у посиленні зв'язку між його різними ідеологічними течіями, а також у подальшому розширенні структурно-організаційної мережі протестності. Наслідком було те, що саме з дисидентських груп та організацій або ж незалежно від них чи самостійно почали формуватись нові політичні об'єднання – партії, ініціативи та рухи, які почали виконувати ролі політичної опозиції комуністичним режимам і комуністичним партіям. Інакше кажучи, у середовищі дисидентства та інших груп протестності намітились і розпочались процеси «внутрішньої мобілізації» й самоусвідомлення політичної опозиції [15, с. 352]. Безпосередньо для дисидентства в Польщі, Угорщині та Чехословаччині це мало наслідком їх трансформацію в групи опозиційної протестності комуністичним політичним режимам. Зумовлено це було найперше тим фактом, що дисидентство в аналізованих країнах було на дуже високому рівні соціально-політичного сприйняття, адже, як зазначено вище, саме воно опікувалось політичними й громадянськими правами людини та громадянина.

Узагальнено необхідно зважати на той факт, що аналіз різних форм і виявів протестності й нонконформізму в регіоні в середині 40-х – 80-х рр. ХХ ст. згенерував певні як спільні, так і дистинктивні моменти. Спільні моменти детермінуються такими положеннями: порівняльний аналіз стосувався хронологічної послідовності на різних стадіях розвитку протестних і нонконформістських дій, а отже, окреслювався різними періодами розвитку й відмінними формами дій; порівняльний аналіз виходив із розуміння про те, що протестність і нонконформізм як такі кореспондувались із транснаціональними характеристиками розвитку режимів «реального соціалізму» та апелювали до загальних обмежень опозиційності, що були визначені формальними й неформальними атрибутами розвитку основних інститутів політичних систем та міжнародними/геополітичними умовами [8, с. 231]. Що ж стосується дистинктивних моментів, то вони стосувались насамперед ступеня й показника збереження єдності дисидентських та інших протестних/нонконформістських груп, відносин між критичною інтелігенцією та широкими верствами населення, взаємодії між нонконформістами й керівництвом комуністичних партій, політичної ефективності діяльності протестних рухів і груп, а також ролі політичної протестності/нонконформізму в генеруванні й розвитку майбутніх системних потрясінь та формалізації й інституціоналізації політичної опозиції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Brie M. *Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich. Alternative Herrschaftsstrategien und divergente Typen.* Wiesenthal H. *Einheit als Privileg. Vergleichende Perspektiven auf die Transformation Ostdeutschlands.* Frankfurt (Main): Campus, 1996. S. 39–104.
2. Daniel A. *Wie freie Menschen. Ursprung und Wurzeln des Dissens in der Sowjetunion.* Eichwede W. *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre.* Bremen: Temmen, 2000. S. 38–50.
3. Ekiert G. *The State Against Society.* Princeton: Princeton University Press, 1996. 448 p.
4. Hodos G. *Show Trials – Stalinist Purges in Eastern Europe 1948–1954.* New York: Praeger, 1987. 193 p.
5. Judt T. *The Dilemmas of Dissidence: the Politics of Opposition in East Central Europe.* Fehér F., Arato A. *Crisis and Reform in Eastern Europe.* New Brunswick: Transaction Publishers, 1991. P. 253–302.
6. Neubert E. *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989.* Berlin: Ch. Links, 1997. 958 s.
7. Pauer J. *Charta 77. Moralische Opposition unter den Bedingungen der Diktatur.* Eichwede W. *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa : Die 60er bis 80er Jahre.* Bremen: Temmen, 2000. S. 52–63.
8. Pollack D., Wielgoths J. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Ashgate, 2004. 275 p.
9. Ruutsoo R. Estonia. Pollack D., Wielgoths J. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Ashgate, 2004. P. 119–140.
10. Skilling G. *Background to the Study of Opposition in Communist Eastern Europe. Government and Opposition.* 1968. Vol. 3. № 3. P. 294–324.
11. Sonntag S. Poland. Pollack D., Wielgoths J. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Ashgate, 2004. P. 3–28.
12. Spehnyak K., Cipek T. Croatia. Pollack D., Wielgoths J. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Ashgate, 2004. P. 185–206.
13. Szabó M. Hungary. Pollack D., Wielgoths J. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Ashgate, 2004. P. 51–72.
14. Tůma O. Czechoslovakia. Pollack D., Wielgoths J. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Ashgate, 2004. P. 29–50.
15. Wielgoths J., Johnson C. *Entstehungsgründe, Handlungsbedingungen, Situationsdeutungen. Analytische Perspektiven auf die DDR-Opposition der 80er Jahre.* Pollack D., Rink D. *Zwischen Verweigerung und Opposition. Politischer Protest in der DDR 1970–1989.* Frankfurt (Main): Campus, 1997. S. 332–363.
16. Williams K. *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 270 p.